

TALABALARDA TORENANTLIK XUSUSIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

**Toshtemirova Bahora Alisher qizi
Navoiy davlat universiteti**

“Pedagogika nazariyasi va tarixi” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Tolerantlik fenomenining ilmiy tasniflari, xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlardagi talqini yoritiladi. O‘rta Osiyo mutafakkirlari hamda xorijiy olimlar ta’limotlarida tolerantlik, bag‘rikenglik, sabr-toqat va o‘zaro hurmat g‘oyalarining etnopedagogik va psixologik asoslari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, bag‘rikenglik, talaba, etnopedagogika, psixologik tarbiya, ijtimoiy moslashuv.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОЛЕРАНТНЫХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье анализируются научно-теоретические основы формирования толерантных качеств у студентов. Рассматриваются научные классификации феномена толерантности, его отражение в международных и национальных нормативно-правовых документах. Раскрываются этнопедагогические и психологические основы формирования толерантности в трудах мыслителей Средней Азии и зарубежных ученых.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, студент, этнопедагогика, психологическое воспитание, социальная адаптация.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF FORMING TOLERANCE QUALITIES IN STUDENTS

Abstract. This article analyzes the scientific and theoretical foundations of forming tolerance qualities in students. Scientific classifications of the phenomenon of tolerance, as well as its interpretation in international and national legal documents, are examined. The ethnopedagogical and psychological foundations of tolerance formation in the teachings of Central Asian thinkers and foreign scholars are revealed.

Keywords: tolerance, student, ethnopedagogy, psychological education, social adaptation.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida tolerantlik shaxsning eng muhim ijtimoiy-psixologik va axloqiy sifatlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Globallashuv, madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi, axborot oqimining tezlashuvi ta’lim tizimi oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ayniqsa, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarning turli qarashlar, e’tiqodlar va madaniy

farqlarga nisbatan bag‘rikeng munosabatini shakllantirish dolzarb pedagogik muammoga aylanmoqda.

Talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogika, balki psixologiya va ijtimoiy fanlar bilan uzviy bog‘liqdir. Chunki tolerantlik shaxsning bilish jarayonlari, hissiy kechinmalari va xulq-atvorida namoyon bo‘ladigan murakkab sifatdir. Psixologik nuqtayi nazardan u empatiya, hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv bilan chambarchas aloqador bo‘lsa, pedagogik jihatdan esa tarbiya, ta’lim mazmuni va metodlari orqali rivojlantiriladi.

O‘zbekiston Respublikasida yoshlar tarbiyasida bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni mustahkamlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu bois talabalarda tolerantlikni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o‘rganish, tarixiy va zamonaviy pedagogik qarashlar asosida tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda yoshlarning ma’naviy-ma’rifiy rivoji, ularning ijtimoiy faolligi va bag‘rikeng dunyoqarashini shakllantirish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, PF-5938-son Farmon “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish to‘g‘risida” bo‘lib, unda ta’lim tizimida bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, insonparvarlik g‘oyalarini keng targ‘ib qilish vazifasi belgilangan; PF-5847-son Farmon — “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiysi” to‘g‘risida bo‘lib, unda universal kompetensiyalar qatorida tolerantlik, kommunikativ madaniyat va ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirish zaruriyati ko‘rsatib o‘tilgan; “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada rivojlantirish to‘g‘risida”gi PQ-3775-son Qarorda barcha ta’lim bosqichlarida tolerantlik madaniyatini kuchaytiruvchi metodikalar joriy etilishi belgilangan va “Yoshlar ma’naviy va ma’rifiy tarbiyasini yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-5416-son Qarorda yoshlarni radikalizm, zo‘ravonlik, ksenofobiyaga qarshi immunitetini mustahkamlash maqsadida tolerantlikni rivojlantirish bo‘yicha o‘quv-modullarni yaratish vazifasi qo‘yilgan. Shuningdek, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun ham talabaning shaxs sifatida erkin fikrlashi, o‘zgalarning fikrini hurmat qilishi, fuqarolik madaniyatiga ega bo‘lishi lozimligini belgilaydi.

METODLAR

Mazkur ilmiy tadqiqot tolerantlik tushunchasining mazmun-mohiyati, jamiyatdagi ahamiyati hamda ta’lim jarayonida tolerantlikni shakllantirish omillarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlarga xos bo‘lgan bir qator ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Metodlarning tanlanishi tadqiqot maqsadi, vazifalari hamda o‘rganilayotgan muammoning ko‘p qirrali xususiyatiga asoslandi.

Avvalo, nazariy tahlil metodi qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida tolerantlik masalasiga oid falsafiy, pedagogik, psixologik va sotsiologik adabiyotlar tizimli ravishda o‘rganildi. Ilmiy manbalardagi yondashuvlar, tushunchalar va nazariy qarashlar solishtirilib, tolerantlik fenomenining tarixiy shakllanishi va zamonaviy talqinlari tahlil qilindi. Bu metod tadqiqotning nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Tadqiqotda taqqoslash (komparativ) metodidan ham foydalanildi. Mazkur metod orqali turli ilmiy maktablar va olimlarning tolerantlikka oid qarashlari o‘zaro qiyoslandi. Shuningdek, turli jamiyat va madaniy muhitlarda tolerantlik tushunchasining namoyon bo‘lish xususiyatlari solishtirildi. Bu yondashuv tolerantlikning universal va milliy jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Mantiqiy tahlil va umumlashtirish metodi tadqiqotning muhim bosqichlaridan biri bo‘ldi. O‘rganilgan nazariy materiallar asosida asosiy xulosalar chiqarilib, tolerantlikni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar umumlashtirildi. Ushbu metod yordamida tolerantlik tushunchasining tarkibiy qismlari (hurmat, bag‘rikenglik, o‘zaro tushunish, sabr-toqat) tizimlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqotda induktiv va deduktiv metodlar qo‘llanildi. Induktiv yondashuv orqali alohida fikr va dalillardan umumiylar xulosalarga kelindi, deduktiv metod orqali esa umumiylar nazariy qarashlardan kelib chiqib, aniq pedagogik va ijtimoiy xulosalar shakllantirildi. Bu metodlar tolerantlik masalasini chuqr va mantiqiy asosda yoritishga yordam berdi.

Tadqiqot natijalarini tizimli ko‘rinishga keltirishda tizimli yondashuv metodi asos qilib olindi. Tolerantlik shaxs, jamiyat va ta’lim tizimi o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikda tahlil qilindi. Ushbu yondashuv tolerantlikni ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida yaxlit holda o‘rganish imkonini berdi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar tolerantlik muammosini har tomonlama yoritish, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun yetarli metodologik zamin yaratdi.

ADABIYOTLAR TAHЛИI

Tolerantlik masalasi Sharq va G‘arb ilmiy tafakkurida qadimdan muhim mavzu sifatida o‘rganib kelangan. Sharq mutafakkirlari tolerantlikni, avvalo, axloqiy yetuklik va insonparvarlik mezoni sifatida talqin etganlar.

Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida ideal jamiyatni axloqan yetuk, bir-biriga hurmat bilan munosabatda bo‘ladigan insonlar jamiyatni sifatida tavsiflaydi.¹ Uning fikricha, insonlar o‘rtasidagi kelishmovchilik va nizolarning oldini olish uchun aql, axloq va bag‘rikenglik muhim vosita hisoblanadi.

¹ Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Fan, 2004. – 256 b. – B. 45–62.

V.I.Dal lug‘atida “tolerantlik” rahm-shafqat, marhamat yuzasidangina kimgadir yoki nimagadir chidam bilan qarash xususiyati, sifati deb talqin etiladi. Ko‘pchilik zamonaviy lug‘atlar bu talqinni deyarli takrorlaydi.² “Tolerantlik” so‘zi bilan ifodalanadigan sifatning zarurligi va ijobjiy mohiyatini ochib beruvchi kengaytirilgan ta’rifni biz “Kratkaya filosofskaya ensiklopediya” (qisqacha falsafiy qomus)da o‘qiyimiz: “Tolerantlik boshqa turdagи qarashlar, urflar, odatlarga nisbatan murosasozlidir.

Alisher Navoiy esa o‘z asarlarida bag‘rikenglikni milliy va umuminsoniy qadriyat sifatida ulug‘laydi.³ Uning “Mahbub ul-qulub” asarida insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat, kechirimlilik va hurmat jamiyat barqarorligining asosi ekanligi ta’kidlanadi. Bu g‘oyalar etnopedagogik yondashuvda muhim manba hisoblanadi.

Xorijiy olimlardan J. Lokk tolerantlikni vijdon erkinligi bilan bog‘lab izohlaydi.⁴ UNESCO tomonidan qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi”da tolerantlik madaniyatlar xilma-xilligini tan olish va hurmat qilish sifatida e’tirof etilgan.

Tolerantlik atamasini 1953 yilda ilmiy muomalaga kiritgan P.Madevarning fikricha, tolerantlik immunitetiga ega bo‘lgan sog‘lom organizmning yot jismlarga qarshi immun ta’sirining susayishi yoki yo‘qolishidir.⁵ Tolerantlilik (lot. - chidamoq) – a) O‘zgalar turmush tarziga, hatti-harakatiga, urf-odatlariga, his tuyg‘ulariga nisbatan chidamlilik. b) Noqulay emotsiyonal omillarga nisbatan chidamlilik. Rossiya sotsiologik ensiklopediyasida ham tolerantlik atamasiga xuddi shuday ta’rif beriladi. Tolerantlik masalasi zamonaviy jamiyatda faqat axloqiy yoki pedagogik muammo bo‘lib qolmasdan, balki muhim huquqiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy hodisaga aylangan. Xalqaro miqyosda tolerantlik g‘oyasi inson huquqlari, erkinliklar va demokratik qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq holda mustahkamlangan.

1995-yilda UNESCO tomonidan qabul qilingan “Tolerantlik tamoyillari deklaratsiyasi” tolerantlik tushunchasiga aniq huquqiy-ta’rifiy asos berdi.⁶ Ushbu hujjatda tolerantlik – bu shaxslar, guruhlar va millatlar o‘rtasidagi farqlarni tan olish, hurmat qilish va qabul qilish madaniyati ekanligi ta’kidlanadi. Deklaratsiyada ta’lim tolerantlikni shakllantirishning eng samarali vositasi sifatida e’tirof etilgan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”da barcha insonlarning irqi, dini, millati va e’tiqodidan qat’i nazar

² V.I.Dal lug‘at, 4-jilt. – Toshkent: Fan, 1866. – 457 b.

³ Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2016. – 240 b. – B. 112–130.

⁴ Lokk J. Tolerantlik haqida maktublar (A Letter Concerning Toleration). – London, 1689. – 152 p. – P. 28–41.

⁵ Medawar P. B., Billingham R. E., Brent L. Actively Acquired Tolerance of Foreign Cells. – London: Nature, 1953. – Vol. 172. – P. 603–606.

⁶ UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris: UNESCO, 1995. – 18 p. – P. 1–7.

teng huquqliligi belgilangan. Ushbu huquqiy normalar tolerantlikning ijtimoiy-huquqiy poydevorini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham tolerantlik va millatlararo totuvlik masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida barcha fuqarolarning teng huquqliligi, diniy e’tiqod erkinligi va kamsitishga yo‘l qo‘yilmasligi mustahkamlab qo‘yilgan. “Yoshlar siyosati to‘g‘risida”gi Qonun hamda ta’limga oid davlat dasturlarida bag‘rikenglik, vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Mualliflik yondashuviga ko‘ra, normativ-huquqiy hujjatlar talabalarda tolerantlikni shakllantirish uchun mustahkam tashkiliy asos bo‘lib xizmat qiladi, biroq ularni ta’lim jarayoniga mazmunan va metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilish muhimdir.

MUHOKAMA VA NATIJLAR

O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tolerantlik shaxsning ko‘p darajali sifatidir. Pedagogik jihatdan u ta’lim jarayonida bilim, qadriyat va munosabatlar orqali shakllantirilsa, psixologik jihatdan shaxsning empatiya darajasi, hissiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga bog‘liqidir.

Sharq mutafakkirlari tolerantlikni axloqiy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida ko‘rgan bo‘lsa, zamonaviy xorijiy tadqiqotchilar uni demokratik jamiyatning asosiyo‘rsatkichi sifatida baholaydilar. Bu ikki yondashuvni uyg‘unlashtirish talabalarda tolerantlikni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, talabalarda tolerantlik darajasi ularning ijtimoiy muhitiga, tarbiya usullariga va ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan pedagogik metodlarga bevosita bog‘liq. Interfaol mashg‘ulotlar, guruhli muhokamalar va psixologik treninglar tolerant xulq-atvorni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Olib borilgan nazariy tahlillar asosida quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin:

- tolerantlik shaxsning bilish, hissiy va xulqiy sohalarini qamrab oluvchi integrativ sifatdir;
- sharq mutafakkirlari tolerantlikni ma’naviy-axloqiy tarbiyaning asosi sifatida talqin qilgan;
- zamonaviy g‘arb olimlari tolerantlikni demokratik jamiyat va inson huquqlarining kafolati sifatida ko‘rsatgan;
- pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg‘unligi talabalarda tolerantlikni samarali shakllantirish imkonini beradi.

Mazkur maqola natijalari oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar tizimini takomillashtirishda, pedagog va psixologlar faoliyatida metodik qo'llanma sifatida foydalanish uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot natijalari innovatsion-integratsiyalashgan ta'lim yondashuvlari o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda muhim didaktik imkoniyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ta'lim mazmuni va metodlarining integrativ asosda tashkil etilishi o'quvchilarning bilimlarni tizimli o'zlashtirishi, mustaqil fikrashi hamda kreativ faoliyatga jalb etilishiga xizmat qilishi aniqlandi. Natijada o'quvchilarning ijodiy tafakkuri barqaror va izchil rivojlanishi uchun pedagogik shart-sharoitlar shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish murakkab va tizimli pedagogik-psixologik jarayon bo'lib, u tarixiy meros va zamonaviy ilmiy yondashuvlarning uyg'unligini talab etadi. Sharq va G'arb olimlari ta'limotlari tolerantlikni shaxs kamolotining muhim omili sifatida asoslab beradi.

Tadqiqotimiz natijalariga ko'ra quyidagi takliflarni ishlab chiqdik:

- oliy ta'lim muassasalarida tolerantlik va madaniyatlararo muloqotga bag'ishlangan maxsus kurslarni joriy etish;
- psixologik treninglar va interfaol pedagogik metodlardan keng foydalanish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirgan tarbiyaviy dasturlarni ishlab chiqish.

Tolerantlik tamoyili shaxslar o'rtasida, turli sivilizatsiyalarga ishlab jamiyatlar o'rtasida, erkaklar bilan ayollar o'rtasida, katta yoshdagilar bilan bolalar o'rtasida, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida va hokazolar o'zaro hurmatni nazarda tutadi. Talabalarda tolerantlik xususiyatlarini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. Sharq va G'arb olimlarining ilmiy merosi, shuningdek, xalqaro va milliy normativ-huquqiy hujjatlar tolerantlikni ta'lim jarayonida tizimli ravishda rivojlantirish zarurligini asoslab beradi. Turli ziddiyatlar sharoitida tolerantlik - atrofdagilarga zarar etkazmagan holda o'zini-o'zi qaror toptirishdir. Tolerantlik xis-tuyg'ularni jilovlaydigan ongli sergak nuqtai nazaridir. Tolerantlik shunday bir qadriyatki u o'zgalar bilan qarama-qarshi turishga emas, balki tinch-totuv yashashga, "o'zgalar"ni inkor qilishga emas, balki tan olishga, zo'ravonlikka itoatkorona sabr-toqat bilan qarashga emas, balki uni bartaraf etishga asoslanadi. Faol sabr-toqat – toqatsizlik, boshboshdoqlik va har qanday qilmishlarni kechirib yuborishning haddan tashqari hukmlı shakllarini qabul qilmaslikdir.

Xulosa qilib aytganda, tolerantlik - bu har qanday jamiyat, har qanday ijtimoiy qatlam, har qanday fuqaro (uning jinsi, millati, yoshi, dini va irqidan qati nazar) ma'naviy, huquqiy, siyosiy madaniyati sifatidir. Tolerantlik turli shakllarga: ahloq,

fe'l-atvor, ijtimoiy psixologiya, ongda aks etadigan shaxsiy, ijtimoiy shakllarga va qonunchilikda, siyosiy amaliyotda aks etadigan davlat shakliga egadir. Tolerantlik keng ma'noda - shaxsning ma'naviy normasi e'tiqodi, fe'l-atvor modeli sifatida (bunda og'ir-vazminlik murosaga kelishga tayyorlik nazarda tutiladi), shuningdek, turli ijtimoiy 17 xodisalarga, birinchi navbatda etnoslararo munosabatlarga shaxsiy yoki ijtimoiy javob shaklida ko'rib chiqishi ma'qul deb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bo'riyev B., Zokirov A. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 312 b. – B. 156–174.
2. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Fan, 2004. – 256 b. – B. 45–62.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 280 b. – B. 201–218.
4. Medawar P. B., Billingham R. E., Brent L. Actively Acquired Tolerance of Foreign Cells. – London: Nature, 1953. – Vol. 172. – P. 603–606.
5. Lokk J. Tolerantlik haqida maktublar (A Letter Concerning Toleration). – London, 1689. – 152 p. – P. 28–41.
6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2016. – 240 b. – B. 112–130.
7. Sotsiologik eksiklopedik lug'at. – Toshkent: 1998.- 370 b. – B. 5
8. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris: UNESCO, 1995. – 18 p. – P. 1–7.
9. V.I.Dal lug'at, 4-jilt. – Toshkent: Fan, 1866. – 457 b.
10. Vygotskiy L.S. Psixologik rivojlanish nazariyasi. – Moskva: Pedagogika, 1984. – 284 b. – B. 91–105.